

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1\(39\).306544](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.1(39).306544)

УДК 14: 141+ 159.942+ 801.7

Сергій Шевцов

ФРАГМЕНТ ІРОНІЇ:

НЕІРОНІЧНІ СПЕРЕЧАННЯ СТОСОВНО ІРОНІЇ СОКРАТА

Стаття розглядає теорії сократичної іронії, представлені за останні роки. Більшість цих теорій з'явилися як відповідь на теорію іронії, яку запропонував американський дослідник античної філософії Грегорі Властос у своїй останній роботі про філософію Сократа у 1991 році. Теорія Властоса викликала багато критичних зауважень і великий інтерес до цієї проблеми. Хоча більшість дослідників не поділяють його погляд, саме його рішення залишається в центрі дискусії. Увага автора статті зосереджена на теоріях природи та функцій іронії. Аналіз цих теорій демонструє, що іронія є складним явищем, котре існує в декількох вимірах. Автор статті виділяє наступні аспекти, на яких ґрунтується розуміння сократівської іронії: семантичний (лінгвістичний), дискурсивний, міжособистісний, метанаративний. Крім того, вважає автор, іронія передбачає певний рівень розуміння як аудиторії, так саме її читача. Цей рівень погано піддається виміру. Усе це робить феномен іронії у сократівських діалогах недоступним формалізації сьогодні.

Ключові слова: Сократ, іронія, іронік, сократичний діалог, реальність.

«Іронія, – каже Квінтіліан, – це така фігура мови або троп, «в якому слід розуміти щось протилежне до того, що говориться» (*contrarium ei quod dicitur intelligendum est*). Його формула витримала випробування часом. У словнику д-ра Джонсона воно залишається незайманим («спосіб мови, значення якої суперечить словам» [1755]) і практично недоторканим зберіглося в нашому: «Іронія – це вживання слів для висловлення чогось іншого, і особливо протилежного [ix] буквальному значенню» (Webster). Ось приклад, як можливо простий і банальний: британський гість, що приземлився в Лос-Анджелесі в розпал зливи, зауважує: «Яка у вас тут чудова погода».»

З цього починає свій розгляд Сократової іронії¹ Грегорі Властос [Vlastos 1991: 21]. Як він сам визначає у передмові до свого дослідження [Vlastos 1991: 2–5], йому знадобилось майже тридцять років, щоб визнати помилковим свій погляд на Сократа і відшукати шлях до його виправлення, перш за все – через визнання наявності іронії у давньогрецького філософа та створення ключа для її розуміння. До того часу, як з'явилася ця праця,² Грегорі Властос набув статусу знакової фігури у дослідженні античної філософії, його ім'я стало синонімом досягнень аналітичної традиції у галузі давньогрецької філософії, тобто зразком серйозності, точності, послідовності та аргументованості. Висунута ним теорія Сократової іронії призвела до виникнення нового кола уваги до цієї проблеми, викликала значну кількість публікацій, в яких Сократова та сократівська іронія набула нових кольорів та вимірів. Поруч з цим важко втриматися від припущення,

що в самому намірі розглядати іронію серйозно, без будь-якого натяку на іронічність (як це і робить американський дослідник), прихована певна доля іронії. Доказом чого можна вважати той факт, що сама проблема не тільки не знайшла вирішення, а постала більш актуальною та гострою.

Обсяг статті не дозволяє розглянути феномен сократівської іронії, тому ми обмежимося лише стислим поглядом на теорії, які тою чи іншою мірою були пробуджені дослідженням Грегорі Властоса. Ми розглядатиме не Сократа або Платона, а лише деяких сучасних дослідників, які запропонували свої підходи до означеної проблеми. Але спершу ми визначимо деякі межі та лінії пошуку, що вже склалися до того часу, коли американський дослідник переавантажив розгляд означеної проблеми.

Нааявність іронії в деяких текстах Платона, в яких приймає участь Сократ, не викликала сумнівів у дослідників майже з самого початку, принаймні з XVIII століття. Значно складніше було визначити, притаманна іронія Сократу чи Платону, скоріше, обом, і якщо так, то чи має вона ту саму функцію або різні. Коли наприкінці XIX століття протистояння між прихильниками незмінного, систематичного та несуперечливого Платона (так званими «догматистами») і тими, хто визнавав в його творах чіткі ознаки розвитку, зміни, коли ті самі питання набували в «пізніх» діалогах цілком відмінного рішення, ніж було надано у «ранніх» (ця група отримала назву «генетики» або «девелопменталісти»), набуло характеру жорсткого протистояння, навіть «боротьби за Платона», питання іронії розглядалося як певний вузол цієї боротьби. Справа в тому, що визнання наявності в тексті іронії відкривало двері до самих різних тлумачень, інакше кажучи, іронія дозволяла майже все, і тому кожна із сторін намагалась обмежити визнані випадки застосування іронії, а решту використати на підтримку своєї позиції. Більшість тих вчених драгувала вже діалогічна форма Платонових творів (чому б йому не писати трактати, як належить філософу?), а іронія ще додавала олії у вогонь. Георг Грот, Карл Фрідріх Германн, Едуард Целлер, Сигурд Ріббінг, Франц Зуземіль, Ульріх фон Віламовіц-Меллендорф, Джон Бернет та Пол Шорі не приховували свого несприйняття Платонові іронії, а дослідники нової епохи Пауль Фріллендер, Юліус Штенцель, Вернер Йегер, Річард Робінсон, Гаральд Чернісс, навіть В. К. Ч. Гатрі³ та інші попре її визнання та спроб пояснення (але не виправдання) намагались уникнути її розгляду або звести до мінімуму при аналізі конкретних творів. До цього переліку можна цілком виправдано віднести й Грегорі Властоса (якщо не враховувати його твори останніх років), бо він також належить до покоління Робінсона, Чернісса та Гатрі (він народився у 1907 році, а інші, відповідно, у 1902, 1904 та 1906 роках) і більшу частину життя розділяв стримано-скептичний погляд на доречність іронії в філософських творах Платона.

Таке ставлення до іронії зрозуміло: вона погано поєднується з серйозністю (яка іноді доходить до пророчого пафосу) традиційного ставлення філософії до власного слова та методу. Іронія знаходить певне,

хоча й непряме, відображення в письмовому тексті, але вміщується в нього лише частково – значна її кількість залишається поза ним (навіть в усному озвученні її присутність не можна визнати повною – в інтонації, паузах, особливому тоні тощо), головним її критерієм залишається співвіднесення тексту до контексту, але й тут формалізувати її вкрай складно. Через це засади її тлумачення можуть суттєво змінюватися, і вона опиняється поза владою будь-якої суворої методології. Вона як міфічний Протеїс приймає різні обличчя і нема засобів встановити, який самий з них є природним або істинним. І треба віддати належне Грегору Властосу, коли він, безумовно, з чітким розумінням цієї ситуації, прийняв виклик. Це був виклик Платона (або Платонового Сократа), і дослідник відповів на нього, і тим самим вже сам кинув виклик всім, кого я перелічив раніше; саме проти них з відкритим забралом та списом в руці виходить Властос.

Слід також попередньо зазначити, що сам термін «іронія» достатньо складний в плані його семантики. Грецькі слова («попередники нашої іронії»), як їх позначає Властос) εἰρωνεία, εἴρων, εἰρωνεῖσθαι мали інше значення: 'вдавання', 'той, хто прикидається', 'прикидатися' (переважно неосвіченим у чомусь). Таке значення ці слова зберігали не тільки за часів Сократа, але й в класичну епоху – Властос наводить приклади з Арістофана, Платона, Демосфена, Арістотеля та Феофраста. Він вказує, що ще Ріббінг у статті 1876 року позначає образливе використання цього терміну до людини («вона не була витіснена пізнішими дослідженнями» [Vlastos 1991: 23]), що в цілому відповідає контекстному значенню наведених прикладів. Також Властос відзначає, що Арістотель ставиться до «ейроніка» в цілому м'яко, проставляючи його хвалькові (ἀλαζόν) (N.E. 1127b23-6), до якого ставиться значно більш критично, проте учень Арістотеля Феофраст у своїх відомих «Характерах» безжалісний до ейроніка, який, на думку Феофраста, заслуговує, щоб з нього зірвали шкіру. Тобто, Арістотель розуміє його радше як скромну людину (хоча й ставиться до такої позиції без захоплення), а Феофраст як до брехуна, лицеміра, дворушника та удавальника.

Близьке до сучасного значення цей термін набув у Цицерона, який, з його прагненням збагатити латину транслітерацією греки, перетворив εἰρωνεία на латинську ironia (*De Oratore* 2.270⁴) як не тільки вершину ораторської майстерності, але й ввічливості, елегантності та гарного смаку. А Квінтіліан двома поколіннями пізніше, лише закріпив це значення у наведеному вище визначенні [Vlastos 1991: 28].

Властос наполягає на тому, що хоча такий погляд вірний, він не охоплює всього поля значення терміну εἰρωνεία за часів Сократа. Він починає з визначення та виокремлення трьох типів іронії (в сучасному сенсі): 1) наявна невідповідність висловлювання дійсності (приклад наведено вище, у початковій цитаті); 2) висловлювання, яке навмисно не може відповідати дійсності (пояснення Мей Вест її відмови на запрошення до обіду в Білому домі: «Жахливо довгий шлях, щоб один раз поїсти»); 3)

висловлювання, що також навмисно зображує протилежність дійсності (викладач говорить на погану відповідь зазвичай доброго студента: «Пол, ти сьогодні чудовий, як ніколи»)⁵. Іронія, за його думкою, завжди притаманна людському виду, ми можемо уявити її собі навіть у печерної людини [Vlastos 1991: роз. 1, прим. 21]. Тому нема нічого дивного, що у останню третину V ст. до н. е. вказаний термін набуває додаткове та багато у чому протилежне значення: промови, значення якої йде у розріз з тим, що саме каже людина – таке собі глузування, зрозуміле, а тому невинне у обмані [Vlastos 1991: 28]. Причини такого розширення поля значення залишаються невідомими, але відома людина, яке це робить – Сократ. І далі Властос наводить аргументи на підкріплення своєї тези. Він знаходить елементи саме іронії, а не εἰρωνεία в «Спогадах про Сократа» Ксенофонта, ще більше їх у його *Бенкеті*⁶. Але справжнім джерелом аргументів можуть слугувати тексти Платона, Властос зупиняється лише на *Бенкеті* та на словах Алквіада, демонструючи, що навіть ті перекладачі, що наполягають на негативному значенні слова εἰρωνεία виключно як обман та вдавання і відмовляють наявність іронії, змушені перекладати термін εἰρωνικὸς (*Symp.* 218d6) як «іронічний», бо цього потребує контекст [Vlastos 1991: 28].

Властос розподіляє іронію, яку вводить Сократ, на два типи: «просту» та «складну іронію». «Проста іронія» відповідає визначенню Квінтіліана – це просто невідповідність слів наявному стану справ. «Складна іронія» передбачає водночас, що стан справ відповідає та не відповідає словам, що добре розуміють співбесідники, тому мова про простий обман йти ніяк не може. Прикладом «складної іронії» може слугувати відоме місце з Ксенофонта, де Сократ надає докази того, що його ніс, кирпатий і з широкими ніздрями, вродливіший за ніс красуня Критобула на той підставі, що ці якості дозволяють йому краще функціонувати (*Symp.* 5.1 ff.). Саме так слід розуміти й відому тезу Сократа, що він «знає, що нічого не знає» [Vlastos 1991: 41].

На думку Властоса, саме така іронія дозволяє Сократу робити його великі філософські парадокси, і ті, хто відмовляють Сократу в цьому його відкритті, «відмовляють йому в однієї з головних складових його слави: його внеску у свідомість Західної Європи, досягнення не менш пам'ятного, ніж його ролі у становленні нашої моральної філософії» [Vlastos 1991: 43]. Навіть сам ерос Сократа, його увага та пристрасть до вродливих юнаків є нічим іншим, ніж іронією [Vlastos 1991: 41]. Поруч з цим, введення такого типу іронії не здатне нічого прояснити у філософії Сократа в позитивному плані, а лише окреслити риси його характеру та засіб його філософствування. Тому американський дослідник не вдається далі у аналіз іронії і зупиняється на цьому⁷.

Незважаючи на авторитет Г. Властоса серед дослідників, неможна казати, що його новаторський погляд одразу отримав визнання. В рецензіях, відгуках та згадуваннях, що з'явилися у перші роки після друку

останнього дослідження американського антикознавця, його розуміння іронії та оцінка її ролі у філософії Сократа (і Платона) отримала скоріше скептичне, якщо не негативне ставлення⁸. Лише згодом навколо концепції Властоса розгорнулася багаторічна дискусія, з'явилась певна кількість праць, присвячених дослідженню іронії у Сократа та Платона, тою чи іншою мірою відправною точкою яких стала саме концепція Властоса⁹. Розглянемо деякі з них.

Якщо залишити осторонь рецензії та побіжні згадування, першим, хто виступив проти Грегорі Властоса з розгорнутою концепцією іронії, може вважатися Олександр Нехамас. В своєму дослідженні «Мистецтво життя» [Nehamas 1998], присвяченому Платоновій реконструкції Сократа, він ретельно розглядає іронію, яку покладає в основу свого розуміння Сократової філософії та особистості. Але слід враховувати, що він відносить іронію більшою мірою до Платона, ніж до Сократа, бо, на його думку, ця іронія спрямована на читача, так мовити, «поверх голів» персонажів. І працює вона так саме, як іронія Сократа: викликаючи самообман у читачів, які ставлять себе вище за співрозмовників Сократа і саме тому опиняються в їхній позиції [Nehamas 1998: 44]. Сократична іронія – не більш ніж елемент іронії Платона, його літературної та філософської стратегії [Nehamas 1998: 45], вона складає основне тло його діалогів [Nehamas 1998: 47]. Поки ми слідуємо, як Сократ маніпулює своїми співрозмовниками, Платон так саме маніпулює нами [Nehamas 1998: 48].

Нехамас поступово розгортає філософію Сократа (її Платонову реконструкцію) як «мистецтво життя» і починає саме з іронії, як фундаментального начала (а не особливого прийому) і поступово, торкаючись того чи іншого положення Властоса, наводить розгорнуте їх спростування. Іронія містить с собі елемент хвальби, претензії на знання [Nehamas 1998: 49], а згодом перетворюється на протилежність і на презирство до своїх жертв [Nehamas 1998: 52]. Якщо Властос вважає, що вдала іронія в рещті рещт анулює сама себе, бо слухач починає сприймати внутрішній сенс, а не зовнішній голос, і сприймає протилежність того, що йому говорять (що і складає іронію), то Нехамас визнає це лише одним з випадків іронії і достатньо рідким [Nehamas 1998: 53]. Загадка тої іронії, яку розглядає Властос, має просте рішення, достатньо просто «переставити знаки» на протилежні.

Нехамас щільно розглядає визначення Квінтіліана та Джонсона, які використав Властос, і приходиться до висновку, що розуміння Властосом Квінтіліана (і його переклад) хибне, а визначення доктора Джонсона вкрай обмежене, воно не охоплює значні сфери іронії – іронію драматичну, іронію долі, обстав, романтичну, риторичну іронію [ibid.]. І з опорою на спостереження Властоса, він робить попередній висновок, що іронія – не обман, а приховування [Nehamas 1998: 62]. Іронія, таким чином, постає на його думку як щось проміжне між брехнею та правдивістю, що має спільні

риси з обома: іронія не скривджує правду, але й не розкриває її [ibid.]. Тому вона знищує ясність висловлювання [Nehamas 1998: 63]. Щодо основного відкриття Властоса – «складної іронії» – Нехамас відносить її до витонченої версії найпростіших випадків риторичної іронії. Через невизначеність значення іронія сіє сумніви щодо мети та тренує уми [Nehamas 1998: 64]. Вважати, що іронію завжди можливо розшифрувати або що іроніки завжди володіють істиною – це просто втрачати сутність цього явища [Nehamas 1998: 67]. Невизначеність присутня в іронії як її невід’ємна частина, іронік іноді сам не розуміє, що відбувається в ньому і спрямовує іронію сам на себе. Іронія тільки передбачає глибину, але не гарантує її, тому Сократ ранніх діалогів позбавлений глибини [ibid.]. Інша справа – іронія як образ життя, як *ἀρετή*, котра не відповідає умовам, що необхідні для такого життя: у випадку Сократа це поставило перед Платоном задачу реконструювати особистість Сократа [Nehamas 1998: 69]. На думку Нехамаса, Платон вирішив цю задачу у середніх діалогах (що думку дослідник розгортає у подальших розділах), але тут ми виходимо за межі розгляду іронії. Таким чином, Нехамас повертає іронію у до-Властосовський стан: вона постає невизначеністю з претензією на наявність глибини за нею (тут у Нехамаса вгадується вплив К’єркегорового розуміння іронії Сократа).

Приблизно в той самий час у статті 1999 року детальний та критичний розгляд концепції Г. Властоса надає Яковос Васіліу [Vasiliou 1999]. Він проголошує, по-перше, важливість іронії для розуміння філософії Сократа, по-друге, визнає, що Сократівська іронія є благодатним ґрунтом для екзегетичних зловживань [Vasiliou 1999: 456]. Припущення наявності іронії, за його висловом, не має чіткої обґрунтованості, тому рішення, що є іронічним, а що ні, стає питанням особистих вражень, і аргументація перетворюється на висловлювання почуттів [Vasiliou 1999: 457]. Васіліу вводить поняття «гра» для характеристики Сократової поведінки, коли той не говорить прямо, охоплюючи цим терміном «випадки справжнього або уявного гумору, глузувань, піддражнювання, іронії та сарказму без диференціації або подальшого опрацювання» [Vasiliou 1999: 456]. Він визнає наявність того, що Властос вважав «простою іронією», але не згоден, що вона грає якусь помітну роль у філософському методі Сократа. Щодо «складної іронії», то це поняття він вважає суперечливим, тому що воно залежить від введеного Властосом розподілу знання Сократа на визначене та еленктичне¹⁰. Замість Властосового поняття він вводить інший тип іронії – «умовну». Її обґрунтування він починає з критики запропонованих Властосом трьох типів іронії та семантичного перетворення грецького терміну *εἰρωνεία*. Треба визнати, що Властос дійсно не надає критерію розподілу типів іронії, Васіліу відзначає, що між першим та третім типом різниці у положенні слухача (в першому випадку іронія спрямована на ситуацію в цілому, тому той, хто говорить, сам є і суб’єктом, і об’єктом, в другому – іронія

спрямована на іншу людину, тому слухач є лише об'єктом). Другий тип він взагалі не згоден вважати іронією [Vasiliou 1999: 460]. «Інтерпретація висловлювання як іронічного, – пише він, – повинна містити в собі свого роду порівняння. Ми повинні зіставити сенс висловлювання з чимось іншим: з якимось іншим висловом чи висловлюваннями, дією, подією чи, можливо, жестом, інтонацією чи виразом обличчя» [Vasiliou 1999: 461]. І тут недостатньо одного лише конфлікту між сторонами порівняння, необхідно також винести судження про істинність справи – за умовою невідповідності висловлювання дійсності можна зробити висновок про його іронічність [Vasiliou 1999: 462]. Васіліу не говорить цього, але схоже, він має на думці, що іронія виникає у разі, коли той хто говорить, знає, що його слова не відповідають дійсності, і, можливо, передбачує, що слухач також добре це розуміє.

Тільки після цього він пояснює поняття умовної іронії. Вона присутня в умовних судженнях, істинність антецедента яких визначає істинність консеквента, але іронія полягає в тому, що читачу (слухачу) зрозуміло, що Сократ не вірить в істинність антецедента. Наприклад: «Якщо ти [Евтифрон] здатний надати мені доказ, [що звинувачення твого батька справедливе], я ніколи не перестану схвалювати твою мудрість» (9b2–3)¹¹ [Vasiliou 1999: 462–463]. Васіліу визнає, що умовна іронія має щось спільне із складною іронією Властоса, бо в обох випадках Сократ дійсно літерально вірить в те, що говорить, але тут справа не у розігруванні значення слів або фраз (як, за його думкою, покладає це Властос). «Зіткнувшись з доказами того, що Сократ не вірить в антецедент умовного судження, я стверджую, що читачеві пропонується дійти невтішного висновку, що Сократ насправді вірить у протилежність консеквента» [Vasiliou 1999: 463]. Крім того, умовна іронія залишає співбесіднику самому вловлювати його незнання, що складає її важливу рису [Vasiliou 2013: 27].

Через три роки Яковос Васіліу додає ще один тип іронії, який він знаходить у сократичних діалогах Платона [Vasiliou 2002]. Це «зворотна іронія», котра, на його думку, найбільш поширена у *Апології*. Сутність її в тому, що змінюється ставлення слухачів, котрі вважають, що до них звертаються *eirōnikōs* (εἰρωνικός, 'прикидаючись'). Сократ говорить прямо, серйозні речі, втім добре розуміє, що ніхто з його слухачів не сприймає його слова як опис дійсного стану справ. Якщо умовна іронія може не помічатися співбесідником, її можна прийняти за справжню повагу або похвалу, зворотна іронія викликає роздратування та провокує негативне здивування [Vasiliou 2002: 221]. Але механізм зворотної іронії той самий – конфлікт між двома ствердженнями (або ствердженням та дійсністю) [Vasiliou 2002: 224]. Особлива філософська цінність зворотної іронії полягає в її спроможності спровокувати апорію у слухача, без використання *elenchus*, тобто спростування висловленого погляду співрозмовника [Vasiliou 2013: 30].

Більш ніж десять років потому Я. Васіліу пише ще одну статтю, присвячену Сократовій іронії [Vasilioiu 2013], цього разу огляд концепцій, в якому визнає великий внесок Г. Властоса у розробку цієї проблеми, але свого критичного ставлення до його теорії не змінює і наполягає на своєму рішенні: Сократ у Платона переважно використовує умовну та зворотну іронію. Також він стисло позначає інші концепції іронії, які виникли до та після означеної праці Г. Властоса. Але робить це нібито мимохідь, лише власні аргументи проти Властоса він повторює старанно та докладно: *eigôneia* розумілася за часів Платона як 'вдавання', а не як 'іронія' і позначала в будь-якому разі обман, хоча розуміння промов Сократа як гри дозволяє дивитися більш широко на значення [Vasilioiu 2013: 20–24]. «У будь-якому випадку назвати яесь зауваження чи твердження іронічним означає сказати, що це форма гри в тому сенсі, який обговорювався вище» [Vasilioiu 2013: 23].

Інший підхід до проблеми іронії в текстах Платона ми знаходимо в статті Чарлза Л. Грісволда-молодшого [Griswold 2002]. Він відзначає наявність очевидної драматичної іронії (трагічної та комічної)¹² та пов'язує її з Платоновим мімесісом в цілому [Griswold 2002: 87]. Сократівську іронію (котру розглядає загалом, як притаманну не тільки Сократу, але й іншим персонажам), позначає її як навмисне применшення власних знань [Griswold 2002: 88]. Основні зусилля автора спрямовані на розведення сократівської та платонівської іронії, головним критерієм для якого виступає сфера діяльності: сократівська спрямована на безпосередніх слухачів (інших персонажів), платонівська – у композиції та архітектоніці діалогів та має на думці читачів. Саму таку структуру шарів іронії Ч. Грісволд також вважає іронією. Він виокремлює шість видів сократівської іронії та шість видів платонівської [Griswold 2002: 89–97], при тому використовує різні критерії виокремлювання, принаймні мені не вдалося знайти єдиного принципу.

Чарлз Грісволд також відштовхується у своєму дослідженні від моделі Грегорі Властоса, але значним чином її переробляє. Для нього іронія в першу чергу – вираз того, що не є сказаним або написаним [Griswold 2002: 88], а не протилежність сказаному, як у Властоса. Тобто він розуміє іронію не лише як троп, а як засіб розширення та збагачення сенсів. «Можна стверджувати, – пише він, – що, принаймні у Платона іронія є такою же мірою засобом розкриття, як і приховування, засобом навчання та мотивації читача/слухача дивитися далі. В контексті платонічних діалогів іронія не обов'язково значить протилежність тому, що говориться» [ibid.]. Тут деякою мірою відчувається вплив М. Гейдеггера та Х.-Г. Гадамера, а сам Грісволд визнає, що спирається на критику Властоса з боку О. Нехамаса [Griswold 2002: 103, прим. 16].

За Грісволдом, іронія в діалогах може мати одну з двох функцій: або задавати уяву про незбагненність світу через розміщення однієї загадки в середині іншої стосовно будь-якої філософської проблеми, або

спрямовувати нас до занурення у філософію через засвоєння діалогічного пошуку знання (в цьому випадку мова мається на думці не абсурдність космосу, а обмеженість пізнавальної спроможності людини). Грісволд віддає перевагу другою функції, хоча визнає, що в нього немає засобів це довести [Griswold 2002: 99].

Джованні Феррарі (Дж. Р. Ф. Феррарі, як його зазвичай позначають) починає свій розгляд з тези, що більшість авторів, які досліджували іронію в текстах Платона, проходили повз її повсякденного виміру, намагаючись одразу зануритися у Сократові філософські глибини [Ferrari 2008: 1]. Він відстоює погляд, що іронія за своєю природою є ніщо інше ніж вдавання, теза, яку висунув той самий Властос, але не розвинув [ibid.]. За його думкою, помилкою Властоса і більшості дослідників, які зверталися до цієї теми, було намагання розкрити іронічні ствердження через їх лінгвістичний або філософський аналіз [Ferrari 2008: 12]. Вдавання – не слід розглядати як обман, це схоже на поведінку дитини, яка в своїй кімнаті граючи на комп'ютері уявляє себе рятівником світу [Ferrari 2008: 2], іронія – це лише одна з форм вдавання [Ferrari 2008: 4], такою її розглядають психологи Г. Кларк та Р. Герріг [Clark, Gertig 1984]. І в своєму розгляді іронії Дж. Феррарі робить наголос на психологічному аспекті, хоча й залишається в межах філософії. Іронія як вдавання – засіб впливу на аудиторію з метою викликати певну емоцію [Ferrari 2008: 6]¹³, тому вона викликає такі складності при перекладі у пряме висловлювання, і тому ми не можемо використовувати її для доказу істинності/хибності стверджень Сократа [Ferrari 2008: 12]. Через таку природу своєї іронії Сократ значною мірою залишається недоступним для нашого розуміння. Значним чином його іронія спрямована на самого себе, він іронізує над собою [Ferrari 2008: 17], бо у іронії є такий соліпсичний вимір (так людина може іронізувати в розмові з собакою). Через таку самоіронію Сократ отримує певну перевагу над аудиторією, і це єдина влада, яку він намагається утримати [Ferrari 2008: 20]. І так саме Платон прагне здійснити на своїх читачів той вплив, який Сократ здійснював на співбесідників [Ferrari 2008: 28]. За думкою Феррарі, головна мета Платона з якою він використовує іронію – примусити читачів зрозуміти, чим самим він займається [Ferrari 2008: 29]. Феррарі використовує багато прикладів, розглядає різні ситуації, але про відповідь на питання, завдяки чому іронія (або вдавання) здатна досягнути такого результату, можна лише здогадуватися.

Льонетт Лоу в своїй дисертації 2012 року спробувала підсумувати пошуки природи та функцій сократичної іронії за попередні роки та надати власне вирішення цієї проблеми [Louw 2012]. Вона визнає значний вклад Г. Властоса, але позначає, що той запропонував занадто спрощений варіант рішення, крім того, що втратив деякі важливі її риси [Louw 2012: 3]. У підсумку, єдиного погляду так і не було знайдено, «сучасний стан досліджень сократівської іронії варіюється від відмовлення її існування взагалі (Wolfsdorf 2007; Lane 2006, 2011) до ствердження, що вона не лише

існує, але є невід'ємною частиною філософської позиції Сократа (Vlastos 1991)» [Louw 2012: 77]. Дослідниця визнає, що погляд, згідно якому сократівська іронія виконує певну діалектичну або евристичну функцію і який сходиться до теорії Грегорі Властоса, залишається домінуючим [Louw 2012: 59]. Вона також розділяє його, додаючи до нього ще «фізичну іронію» Сократа, що отримує вираз у двох елементах: спартанському одязі та особливій манері поведінки – перевазі над співрозмовником (вона позначає це терміном *swagger*) [Louw 2012: 74]. Ця «фізична» іронія спрямована проти антидемократичних соратників атенського філософа. Авторка дослідження навіть надає визначення: «Сократівська іронія – це філософський та політичний спосіб існування, який знаходить своє вираження у самозниженні, відмові від знання та фізичної позиції суворості та переваги, мета якої – привести своїх жертв до глибшої самореалізації знання та критикувати статус-кво, особливо у політичному сенсі» [Louw 2012: 80].

На цьому ми зупинимо розгляд теорій, та наведемо деякі власні висновки. Ми принципово уникали питання щодо історичності Сократа, не звертались до текстів, персонажем яких він виступає, намагались не аналізувати теорії, про які йшла мова. Нашою метою було, по-перше, показати, як теорія такого видатного дослідника, як Грегорі Властос, змінила ставлення до проблеми, хоча жоден з науковців її не приймав повною мірою, і скоріше ставився до неї критично. По-друге, як майже всі теорії, котрі виникли після 1991 року, коли була надрукована праця Г. Властоса, значним чином відштовхувалися від неї або робили її ядром власного погляду.

Ми розглянули далеко не всі праці, навіть з тих, що відомі нам, з розглядом означеної проблеми, але вважаємо, в цьому немає потреби, бо вони носять такий самий характер. Зазначимо лише, що ми не вважаємо відібрані статті або книги кращими, а лише найбільш презентативними. Погляди Томаса Брікхауза та Ніколаса Сміта, що іронія Сократа мала «глузливий» характер та визначала ставлення до співрозмовників [Brickhouse, Smith 1994], Лоуелла Едмундса, що Сократу була притаманна «практична іронія» [Edmunds 2004], Мелісси Лейн, яка наполягала на тому, що Сократ практикував *εἰρωνεία*, як притаманний йому прийом поводитися із співбесідниками заради досягнення власної мети і яка була зовсім не схожа на сучасну іронію [Lane 2006, 3011], Тімо Аіраксінена, який виокремлює два типи сократівської іронії з точки зору теорії аргументації та теорії ігор [Airaksinen 2022], та багатьох інших на нашу думку заслуговують не меншої уваги. Втім для повного розгляду теорій необхідно також звернутися до попередніх розглядів сократівської іронії – від Георга Гегеля, Сьорена К'єркегора та Фрідріха Ніцше до Пауля Фрідлендера, Вільяма Кейта, Чамберса Гатрі та Ежена Наполеона Тігерштеда. В межах однієї статті це стає неможливим.

На завершення хотілося би додати декілька власних споглядань щодо самої сократівської іронії. Стає зрозумілим, що вона реалізується одночасно в декількох вимірах: семантичному (зміна значення слів, що використовуються), дискурсивному (співвідношення реальності та її опису), міжособистому (ставлення одного персонажа до іншого), метанаративному (стосунки між читачем та текстом), крім того, вона передбачає певний рівень розуміння (як читача, так і персонажів), який важко (якщо взагалі можливо) встановити через відсутність для того формальних ознак, та ще певне ставлення (готовність до особливого сприйняття) як персонажів, так і читача та дослідника. Все цей вкрай ускладнює будь-яке намагання формалізувати теорію іронії, і жодне з розглянутих досліджень не намагається поєднати більш ніж два-три виміри. Тим не менш слід віддати належне Грегорі Властосу за його дійсно сміливу та плідну спробу і тим дослідникам, що прийняли його виклик.

Примітки

¹ Тут і далі ми будемо розрізняти Сократову іронію (як притаманне історичній людині Сократу ставлення до співрозмовника) та сократівську іронію (певний тип ставлення до співрозмовника, який хоча й сходить до Сократа (принаймні, можливо!), але належить не тільки йому). Ми будемо здебільшого говорити про сократівську іронію, бо не розглядаємо питання щодо існування або рис історичного Сократа, нашим предметом є лише концепції іронії, які віднесені до нього. Тому ми не розглядаємо її текстуальні приклади іронії Сократа, а лише дослідження, що присвячені її аналізу.

² Книга *Socrates: Ironist and Moral Philosopher* вийшла у 1991 році, в рік смерті дослідника. Ithaca: Cornell University Press, 1991.

³ Даний перелік побудовано за хронологічним порядком життя дослідників, що не зовсім відповідає хронології появи їхніх праць стосовно Платонові філософії та набиття впливу. Гатрі позначаю ініціалами (В.К.Ч.), а не повним ім'ям (Вільям Кейт Чамберс), не через зневагу, а за традицією.

⁴ Властос наводить цитату, але позначає її як: *De Oratore* 2.67. Той самий фрагмент у доступному мені виданні позначається як 2.270 (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0120%3Abook%3D2%3Asection%3D270>).

⁵ Властос не пропонує чіткого критерію розрізнення цих типів, навіть визнає їхню умовність та складність розподілу [Vlastos 1991: 21-22].

⁶ Мова, зрозуміло, йде про Ксенофонтів *Συμλόχοιο*. Оскільки українського перекладу цього твору немає, я перекладаю його по аналогії з Платоновим діалогом з тією же назвою, з яким він, безумовно, має певну спорідненість (хоча й критичну).

⁷ Тема дослідження Грегорі Властоса – Сократ, а не іронія, він лише визнає необхідність її врахування при реконструкції Сократової філософії.

Розгляду іронії присвячені лише два розділи його книги та один з додатків (розділи 1 та 5, додаток 1.1).

⁸ Перелічимо лише деякі: [Gottlieb, P. 1992; Irwin 1992, 1995; Brickhouse, Smith 1993; Kraut 1992; Penner 1992; Rochnik 1995; Sayre 1995; Gordon 1996; Miller 1996]. Серед цих праць, хоча автори деяких можуть бути віднесені до учнів Властоса, немає жодної, де Властосова концепція іронії знаходила би не те що підтримку або розвиток, навіть позитивне сприйняття (при в цілому дуже поважному ставленні до самого вченого). Скажімо, Теренс Ірвін [Irwin 1992, 1995], який свого часу навчався у Властоса в Принстоні, жодного разу не згадує іронію, а Річард Краут, який теж вчився у Властоса декілька раніше, наполягає, що Платонові діалоги слід розуміти як прямий виклад доктрин Платона та Сократа [Kraut 1992: 29], що виключає врахування іронії, тому він навіть самого терміна жодного разу не використовує. Террі Пеннер визнає Властоса «найвидатнішим дослідником Сократа цього століття» [Penner 1992: 147] (мова, зрозуміло, про 20-е століття), зізнається, що його погляди на Сократа формувалися значною мірою під впливом Властоса, але теорію Сократової іронії також ігнорує. Брікхаус і Сміт згадують теорію іронії Властоса, втім лише заради позначення, що вона руйнує будь-яку можливість раціональної реконструкції філософії Сократа [Brickhouse, Smith 1994: 32]. Навіть такий видатний дослідник як Чарльз Кан, звертаючись до літературного боку творчості Платона, не приділяє іронії якоїсь особливої уваги, тим більш він не схильний обговорювати її систематичним чином [Kahn 1996: див. особл. pp. 79–88]. Тому фраза Джіл Гордон про працю Властоса як «остаточне слово стосовно Сократової іронії для багатьох дослідників Платона в останні роки» [Gordon 1996: 131] може цілком виправдано бути прочитана через призму «складної іронії»: як водночас вірна і така, що свідчить про неспроможність цієї теорії внести ясність у філософію Сократа.

⁹ Див.: Я. Васіліу: «Грегорі Властос... значною мірою відповідає за формування інтересу до Сократової іронії серед англосовних дослідників античної філософії за останні 25 років...» [Vasilioiu 2013: 28].

¹⁰ Тут немає можливості розглядати концепцію Властоса стосовно двох видів знання у Сократа, тому лише позначимо, що еленхетичне (або еленкетичне) знання – це знання спростування висловленого погляду співрозмовника (від грец. ὁ ἐλεγχος – аргумент спростування).

¹¹ У перекладі Тараса Лучука: «Спробуй-но ясно мені доказати, що ймовірно всі боги те, що ти чиниш, за правильне мають: якщо доладно мені докажеш, вихваляти тебе за твій розум ніколи не перестану» [Платон (1999: 60)].

¹² Драматична іронія – ситуація, коли глядачі знають більше, ніж учасники розмови на сцені.

¹³ «Загалом, іронічне спілкування означає вдавання перед аудиторією з наміром викликати реакцію цієї аудиторії за допомогою визнання нею двох

речей: по-перше, що вдавання було б до певної міри недоречним, якби воно було дійсним, а не просто вдаванням; а по-друге, що іронік хотів, щоб вони визнали цей факт» [Ferrari 2008: 6].

Список використаної літератури

Платон (1999) *Діалоги*. Вид. 2-е. Київ: Основи.

Airaksinen, T. (2022) *Socratic Irony and Argumentation*, in *Argumentation*, № 36, pp. 85–100.

Brickhouse, T., Smith, N. (1993) *Review of Vlastos*, in *Ancient Philosophy* 13, pp. 395–410.

Brickhouse, T., Smith, N. (1994) *Plato's Socrates*. Oxford.

Clark, H. H., Gerrig, R. J. (1984) *On the Pretense Theory of Irony*, in *Journal of Experimental Psychology: General*, 113/1, pp. 121–6.

Edmunds, L. (2004) *The Practical Irony of the Historical Socrates*, in *Phoenix*, No. 58 (3/4), pp. 193–207.

Ferrari, G. R. F. (2008) *Socratic Irony as Pretence*, in *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 34, pp. 1–33.

Gordon, J. (1996) *Against Vlastos on complex irony*, in *The Classical Quarterly* 46, pp. 131–137.

Gottleib, P. (1992) *The complexity of Socratic irony: a note on Professor Vlastos' account*, in *The Classical Quarterly* 42, pp. 278–279.

Griswold, Jr., C. L. (2002) *Irony in the Platonic Dialogues*, in *Philosophy and Literature*, 26, pp. 84–106.

Irwin, T. (1992) *Socratic puzzles*, in *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 10, pp. 241–266.

Irwin, T. (1995) *Plato's Ethics*. Oxford.

Kahn C. (1996) *Plato and the Socratic Dialogue*. Cambridge.

Kraut, R. (1992) Introduction, in R. Kraut (ed.). *Cambridge Companion to Plato*. Cambridge, pp. 1–50.

Lane, M. (2006) *Evolution of Eirōneia in Classical Greek Texts: Why Socratic Eirōneia is not Socratic Irony* / Sedley, D. (ed), in *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. Vol. XXXI. Oxford: Oxford University Press, pp. 49–83.

Lane, M. (2011) *Reconsidering Socratic Irony*, in Morrison, D. R. (ed). *The Cambridge Companion to Socrates*. New York: Cambridge University Press, pp. 237–259.

Louw, L. (2012) *Eipoveia or ironia: On the Nature and Function of Socratic Irony*. Stellenbosch University.

<https://scholar.sun.ac.za/items/258abc07-284c-40ad-a25d-783f5ca2a01f>

Miller, M. (1996) *'The arguments I seem to hear': argument and irony in the Crito*, in *Phronesis* 51, pp. 121–37.

Nehamas, A. (1998) *The Art of Living: Socratic Reflections from Plato to Foucault*. Berkeley: University of California Press.

Penner, T. (1992) *Socrates and the early dialogues*, in R. Kraut (ed.). *Cambridge Companion to Plato*. Cambridge, pp. 121–169.

- Roochnik, D. (1995) *Socratic ignorance as complex irony: a critique of Gregory Vlastos*, in *Arethusa* 28, pp. 39–52.
- Sayre, K. (1995) *Plato's Literary Garden*. Notre Dame.
- Vasiliou, I. (1999) *Conditional Irony in the Socratic Dialogues*, in *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 49, No. 2, pp. 456–472.
- Vasiliou, I. (2002) *Socrates' Reverse Irony*, in *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 52, No. 1, pp. 220–230.
- Vasiliou, I. (2013) *Socratic Irony*, in Smith N., Bussanich J. (eds.) *The Bloomsbury Companion to Socrates*. Bloomsbury Academic Publishing, pp. 20–34.
- Vlastos, G. (1991) *Socrates: Ironist and Moral Philosopher*. Ithaca: Cornell University Press.

Sergii Shevtsov

A FRAGMENT OF IRONY: NON-IRONIC DISPUTES OVER SOCRATES' IRONY

The article examines theories of Socratic irony that have been published in recent years. Most of these theories appeared as a response to the theory of irony, which was proposed by the American scholar of ancient philosophy Gregory Vlastos in his last work on the philosophy of Socrates in 1991. Vlastos' theory has generated much criticism and great interest in the issue. Although most researchers do not share his view, it is his solution that remains at the center of the ongoing debate. The author of the article focuses on theories of the nature and functions of irony. Analysis of these theories shows that irony is a complex phenomenon that exists in several dimensions. The author of the article highlights the following aspects on which the understanding of Socratic irony is based: semantic (linguistic), discursive, interpersonal, metanarrative one. In addition, the author believes, irony presupposes a certain level of understanding for both the audience and the reader. This level is difficult to measure. All this makes the phenomenon of irony in Socratic dialogues inaccessible to formalization at the moment.

Keywords: *Socrates, irony, ironist, Socratic dialogue, reality.*

References

- Platon (1999) *Dialohy*. Vyd. 2-e. Kyiv: Osnovy.
- Airaksinen, T. (2022) *Socratic Irony and Argumentation*, in *Argumentation*, № 36, pp. 85–100.
- Brickhouse, T., Smith, N. (1993) *Review of Vlastos*, in *Ancient Philosophy* 13, pp. 395–410.
- Brickhouse, T., Smith, N. (1994) *Plato's Socrates*. Oxford.
- Clark, H. H., Gerrig, R. J. (1984) *On the Pretense Theory of Irony*, in *Journal of Experimental Psychology: General*, 113/1, pp. 121–6.
- Edmunds, L. (2004) *The Practical Irony of the Historical Socrates*, in *Phoenix*, No. 58 (3/4), pp. 193–207.
- Ferrari, G. R. F. (2008) *Socratic Irony as Pretence*, in *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 34, pp. 1–33.

- Gordon, J. (1996) *Against Vlastos on complex irony*, in *The Classical Quarterly* 46, pp. 131–137.
- Gottleib, P. (1992) *The complexity of Socratic irony: a note on Professor Vlastos' account*, in *The Classical Quarterly* 42, pp. 278–279.
- Griswold, Jr., C. L. (2002) *Irony in the Platonic Dialogues*, in *Philosophy and Literature*, 26, pp. 84–106.
- Irwin, T. (1992) *Socratic puzzles*, in *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 10, pp. 241–266.
- Irwin, T. (1995) *Plato's Ethics*. Oxford.
- Kahn C. (1996) *Plato and the Socratic Dialogue*. Cambridge.
- Kraut, R. (1992) Introduction, in R. Kraut (ed.). *Cambridge Companion to Plato*. Cambridge, pp. 1–50.
- Lane, M. (2006) *Evolution of Eirōneia in Classical Greek Texts: Why Socratic Eirōneia is not Socratic Irony* / Sedley, D. (ed), in *Oxford Studies in Ancient Philosophy*. Vol. XXXI. Oxford: Oxford University Press, pp. 49–83.
- Lane, M. (2011) *Reconsidering Socratic Irony*, in Morrison, D. R. (ed). *The Cambridge Companion to Socrates*. New York: Cambridge University Press, pp. 237–259.
- Louw, L. (2012) *Eἰρωνεία or ironia: On the Nature and Function of Socratic Irony*. Stellenbosch University.
<https://scholar.sun.ac.za/items/258abc07-284c-40ad-a25d-783f5ca2a01f>
- Miller, M. (1996) 'The arguments I seem to hear': argument and irony in the *Crito*, in *Phronesis* 51, pp. 121–37.
- Nehamas, A. (1998) *The Art of Living: Socratic Reflections from Plato to Foucault*. Berkeley: University of California Press.
- Penner, T. (1992) *Socrates and the early dialogues*, in R. Kraut (ed.). *Cambridge Companion to Plato*. Cambridge, pp. 121–169.
- Roochnik, D. (1995) *Socratic ignorance as complex irony: a critique of Gregory Vlastos*, in *Arethusa* 28, pp. 39–52.
- Sayre, K. (1995) *Plato's Literary Garden*. Notre Dame.
- Vasilioiu, I. (1999) *Conditional Irony in the Socratic Dialogues*, in *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 49, No. 2, pp. 456–472.
- Vasilioiu, I. (2002) *Socrates' Reverse Irony*, in *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 52, No. 1, pp. 220–230.
- Vasilioiu, I. (2013) *Socratic Irony*, in Smith N., Bussanich J. (eds.) *The Bloomsbury Companion to Socrates*. Bloomsbury Academic Publishing, pp. 20–34.
- Vlastos, G. (1991) *Socrates: Ironist and Moral Philosopher*. Ithaca: Cornell University Press.